

***bitig* Edebiyat Fakültesi Dergisi**

bitig Journal of Faculty of Letters

(Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 9, Haziran/June 2025)

Batı Afrika’da İslam’ın Tarihî Seyri

Mohamed DIALLO

Ankara Üniversitesi

abourayid@gmail.com

 ORCID 0000-0002-9470-4003

Araştırma makalesi/Research article

Geliş Tarihi/Received: 03.05.2025

Kabul Tarihi/Accepted: 24.06.2025

Atıf/Citation

Diallo, Muhammed (2025). Batı Afrika’da İslam’ın Tarihî Seyri. *bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9), 93-116.

Bu makale iThenticate, turnitin, intihal.net programlarından biriyle taranmıştır.

This article was checked by iThenticate, turnitin or intihal.net.

Öz İslam dini, 7. yüzyılda Arabistan Yarımadası'nda doğuşunun ardından, kısa sürede yalnızca bir inanç sistemi değil; aynı zamanda siyasal, kültürel ve medeniyet kurucu bir güç olarak, farklı coğrafyalara hızla ve kalıcı biçimde yayılmaktadır. Bu süreç, askeri fetihlerin ötesinde; barışçıl yollarla, ticaret, ilim, tasavvuf, göç ve beşerî etkileşim aracılığıyla gerçekleşmektedir, insanlık tarihinde nadiren görülen bir dönüşüm hareketine evrilmektedir. İslam'ın bu seyri, beraberinde getirdiği değerler, hukuk anlayışı, sosyal adalet ilkeleri ve evrensel ahlak öğretileri sayesinde geniş kitlelerce benimsenmektedir, farklı halklar arasında güçlü bir bağ ve ortak kimlik oluşturmaktadır. Bu dönüşümün en etkileyici sahnelerinden biri de Afrika kıtası olmaktadır. Afrika, İslam'ın güzergâhında yalnızca bir uğrak noktası değil, aynı zamanda onu sahiplenen, geliştiren ve yeni yorumlarla zenginleştiren bir medeniyet ortağı olmaktadır. Özellikle Batı Afrika, İslam'ın sadece dinî bir öğreti değil; aynı zamanda siyasî yapı, kültürel zemin ve toplumsal reform olarak yerleştiği başlıca alanlardan biri olmaktadır. Bu bölgedeki halklar, İslam'ı dışsal bir inanç olarak değil; yerel yapılarıyla uyumlu biçimde özümseyerek özgün bir İslamî kimlik ve medeniyet üretmektedir. Elinizdeki bu makale, İslam'ın Afrika topraklarındaki ilk nüfuzundan başlayarak, Batı Afrika'da kurumsallaşması ve kökleşmesine uzanan uzun soluklu süreci tarihsel bağlamı içinde detaylı bir şekilde incelemektedir. Arap göçlerinin oluşturduğu ilk bağlantılar, Habeşistan'a hicret eden sahabelerin açtığı manevî kapılar, Sahra altı ticaret yollarını kullanan Müslüman tüccarların faaliyetleri, İslami ilim merkezlerinin teşekkülü ve nihayet Osman bin Fodio, Ahmadu Lobbo ve el-Hâc Ömer Tall gibi öncülerin gerçekleştirdiği cihad ve ıslahat hareketleri bu sürecin temel yapı taşları olarak değerlendirilmektedir. Makale, bu unsurları sadece kronolojik bir sıralama içinde sunmakla yetinmemekte, aynı zamanda İslam'ın bu coğrafyada nasıl yerleştiğini, yerel halklarla nasıl karşılıklı bir etkileşim içine girdiğini ve zamanla nasıl yerli bir İslamî medeniyetin temellerini oluşturduğunu da analiz etmeyi hedeflemektedir. Konu, tarihî belgeler, coğrafi güzergâhlar, antropolojik veriler ve İslamî kaynaklar ışığında ele alınmakta; böylece okuyucuya, Afrika'nın İslamlaşma sürecine dair bütüncül ve çok katmanlı bir panorama sunulmaktadır.

Anahtar sözcükler: Batı Afrika, İslam, Batı Sudan

The Historical Trajectory of Islam in West Africa

Abstract Islam, after its emergence in the 7th century on the Arabian Peninsula, quickly spread not only as a belief system but also as a political, cultural, and civilizational force across diverse regions. This expansion occurred not merely through military conquests but through peaceful means—via trade, scholarship, Sufism, migration, and human interaction—culminating in a transformative movement rarely seen in human history. The trajectory of Islam, along with the

values it carried—its legal philosophy, principles of social justice, and universal ethical teachings—was embraced by large communities, fostering strong bonds and a shared identity among diverse peoples. One of the most striking arenas of this transformation was the African continent. Africa was not just a transit zone in the spread of Islam, but a partner in adopting, enriching, and reinterpreting it as a civilizational contributor. In particular, West Africa became one of the primary regions where Islam was established not only as a religious doctrine but also as a political structure, cultural foundation, and vehicle for social reform. The peoples of this region did not merely accept Islam as an external faith; they internalized it in harmony with their local structures, producing a distinctive Islamic identity and civilization. This study examines the historical trajectory of Islam's diffusion across the African continent, tracing its earliest influences through to its institutionalization and entrenchment in West Africa. It explores this process through multiple dimensions: the early Arab migrations, the migration (hijra) of the Prophet's companions to Abyssinia, the role of trans-Saharan trade networks, the formation of Islamic scholarly centers, and the rise of major reformist and jihad movements led by key figures such as Usman dan Fodio, Ahmadu Lobbo, and el-Haj Umar Tall. Rather than merely offering a chronological account, the study seeks to analyze how Islam adapted to the social fabric of West African societies, and how it evolved into a dynamic force of cultural synthesis and civilizational development. Supported by historical records, geographical data, anthropological insights, and Islamic sources, this work aims to provide a comprehensive panorama of the Islamization of Africa through a scholarly and multidimensional lens.

Keywords: West Africa, Islam, Western Sudan

Giriş

Afrika kıtası, insanlık medeniyetinin büyük bir kaynağı olarak kabul edilmekte olup, tarihî ve kültürel değeri her geçen gün daha da artmaktadır. Bu kıta, yüzyıllar boyunca çeşitli milletlere, halklara ve kabilelere ev sahipliği yapmış; her biri Afrika'nın tarihî ve kültürel birikimine önemli katkılarda bulunmuştur. Kimi zaman büyük medeniyetler bu topraklarda doğmuş, gelişmiş ve ardından yok olmuştur; ancak Afrika, insanî ve kültürel dengesini korumayı sürdürmüştür. Bu kıtanın tarihinde derin etkiler bırakan önemli medeniyetlerden biri de İslam medeniyetidir. İslam, kıtadaki pek çok halkın kimliğinin şekillenmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Dikkat çekici olan, Araplarla Afrikalılar arasındaki ilişkilerin İslam'ın doğuşuyla başlamamış olmasıdır; bu ilişkiler, tarih öncesi dönemlere kadar uzanmakta ve bireyler ya da topluluklar halinde gerçekleşen Arap göçleriyle başlamaktadır. Bu erken dönem ilişkilerin oluşumunda pek çok etken rol oynamıştır. Coğrafi yakınlık, ekonomik çıkarlar ve kültürel alışveriş, Arap-Afrika ilişkilerinin temelini oluşturan en

önemli unsurlar arasındadır. Özellikle Sahra altı Afrika ile Arap dünyası arasındaki bu etkileşim, ilerleyen tarihsel dönemlerde daha da pekişmiştir.

İslam öncesi dönemde Arapların Habeşistan ve Doğu Afrika ile olan bağları, siyasi, ekonomik ve ticari açılardan oldukça kuvvetliydi. Bu durum, Habeş hükümdarlarının Arap yarımadasına düzenledikleri seferlerde, ya da Arap tüccarlarının gemilerle Afrika'ya yaptıkları yolculuklarda açıkça görülmektedir. Bu tüccarlar, Afrika'ya hançer, mızrak ve cam eşyalar taşırken; dönüşlerinde fildişi, gergedan boynuzu, deri ve köle getirmekteydiler (Bazina, 2010, s. 63). Bu kadim ilişkiler, Arap Yarımadası ile Afrika arasındaki iletişimi kolaylaştırmış; Babü'l-Mendeb Boğazı ve Sina Yarımadası gibi noktalar geçiş yolu olmuş; Hint Okyanusu kıyıları ise iki bölge arasında önemli temas noktalarını oluşturmuştur. Sahra çölünün ortasında ise develer, Sahra'nın kuzeyi ile güneyi arasında kara ulaşımının temel aracı olmuştur (Suyutî, 1991, s. 142).

Bu sağlam ilişkiler sayesinde, Afrika kıtası İslam'ın Mekke'den sonra ve Medine'ye hatta Arap Yarımadası'na yayılmadan önce ulaştığı ilk bölge olmuştur. Zira Allah Resûlü (s.a.v), ashabının uğradığı eziyet ve işkenceleri görüp, kendisinin Allah katındaki konumu ve amcası Ebû Tâlib'in koruması sayesinde güvende olduğunu fark ettiğinde, onlara şöyle dedi: “Yeryüzüne dağılın, Allah sizi yeniden bir araya getirecektir.” Ashab: “Nereye gidelim?” dediler. O da eliyle Habeşistan'ı işaret ederek: “İşte oraya gidin,” demiş (Suyutî, 1991, s. 142).

Rivayetlerde meşhur olan şekliyle de şöyle buyurmuş: “Habeşistan'a çıkıp gitseniz iyi olur; çünkü orada kimseye zulmedilmeyen bir kral var. O doğru bir memlekettir. Allah sizi içinde bulunduğunuz bu sıkıntıdan kurtarıncaya kadar orada kalın.” Bunun üzerine Allah Resûlü'nün (s.a.v) sahabeleri dinlerini yaşamak için Allah'a sığınarak Habeşistan'a hicret etmişler. Bu hicret, İslam tarihindeki ilk hicret olmuştur (İbn Hişam, 1990, s. 349). Sahabeler iki kabile halinde hicret ettiler: ilk hicrette on erkek ve dört kadın vardı. Daha sonra sayı arttı ve 83 erkek ile 17 kadın olup; çocuklar bu sayıya dâhil değildir. Necaşi, onları büyük bir saygı ile karşılamış; sahabeler orada huzur içinde yaşamışlardır. Bazıları Habeşistan'a yerleşirken bazıları Mekke'ye, Hz. Peygamber'in Medine hicretinden önce geri dönmüştür (el-Makrizi, 2006, s. 16, 17). Böylece bu hicret, İslam'ın Afrika'ya ulaşmasının ve Araplarla Afrikalılar arasında İslam sonrası ilk temasın başlangıcı olmuştur.

Ayrıca, Ridde Savaşları da İslam'ın Afrika'ya yayılmasında rol oynamıştır. Zira bu savaşlar esnasında pek çok Arap kabilesi Arap Yarımadası'ndan kaçıp Babü'l-Mendeb üzerinden Afrika'ya geçmiştir. Aynı şekilde, Hz. Osman'ın (r.a) şehit edilmesiyle sonuçlanan Büyük Fitne sonrasında da pek çok Müslüman özellikle Doğu Afrika'ya hicret etmiştir. Böylece Afrika, bu muhacirlerin taşıdığı İslam sayesinde nasibini almıştır. Onların yerleşip kök saldıkları ölçüde İslam da bu topraklara nüfuz etmiştir (Şevki, 1996, s 8-11). H. 20 / M. 640 yılında, ilk İslam ordusu Amr bin el-Âs komutasında Sina üzerinden Afrika kıtasına girerek Mısır'ın fethine başlamıştır. İskenderiye'nin ele geçirilmesi ve

Bizans kuvvetlerinin art arda mağlup edilmesiyle birlikte, Mısır, Berka (Sirenayka), Libya, Tunus ve Mağrip'e doğru bir fetih üssü hâline gelmiştir. Kuzey Afrika'da çoğunluğu oluşturan Berberî halkı, Arap fatihlere karşı uzun süre direnmiştir. Her iki taraf arasında pek çok savaş yaşanmış; bunların en önemlilerinden biri Sbeitla Savaşı (650) idi. Ardından, Ukbe bin Nafi' komutasındaki İslam ordusu daha da ilerleyip ve 708 yılına gelindiğinde, el-Hasan bin Nu'mân komutasındaki İslam ordusu karşısında Berberî direnişi sona ermiştir. Böylece Mağrip bölgesi, doğudaki İslam hilafetine siyasi olarak bağlanmıştır. Daha sonra Musa bin Nusayr, İslam ordularının Mağrip'teki komutanı olmuş ve 711 yılında, Tarık bin Ziyad komutasındaki ordu Cebel-i Tarık Boğazı'nı geçerek Endülüs'e girmiştir. Kısa sürede Endülüs, İslam devletine katılmış. Bu gelişmelerle birlikte, Mağrip İslamî, Batı Afrika'ya yönelik İslam davetinin ön cephesi haline gelmiştir (Zekî, ts., 2/5).

Ayrıca, Kuzey Afrika ile Batı Afrika arasındaki ilişkiler çok eskiye, Fenikeliler, Kartacalılar ve Romalıları kadar uzanmıştır. Bu uygarlıklar, siyaset ve ticaret yollarını açarak siyahi kabilelerle ilk teması kurmuşlardır (el-İlûrî, 2014, s. 22). Dolayısıyla, İslam'ın Kuzey Afrika'ya girmesiyle Batı Afrika'ya ulaşması da kolay olmuştur. Tarih, İslam'ın Afrika'da –hatta tüm dünyada– şaşırtıcı bir hızla yayıldığını kaydetmiştir. Hiçbir engel, onun önünde duramamış; karşısına çıkan her zorluk aşılmış ve İslam daha da ilerlemiştir. Bir kabile İslam'a girdikçe, o kabile İslam davetini komşu kabilelere ulaştırmaya başlamıştır. Berberîler, Wangaralar, Fulânîler ve Hausâlar, bu şekilde hareket etmiş; tıpkı sahabelerin yaptığı gibi İslam'ı komşularına taşımışlardır (el-İlûrî, 2014, s. 25).

1. İslam'ın Batı Afrika'ya Girdiği Coğrafi Güzergâhlar

Başlangıçta, Büyük Sahra Çölü, Mağrip İslam dünyası ile Batı Sudan bölgesi arasında doğal bir engel oluşturarak iki taraf arasındaki doğrudan iletişimi zorlaştırmaktaydı. Ancak zamanla, İslam'ın çölün kuzeyine komşu bölgelerde yayılması; Müslüman tüccarların ticaret faaliyetlerini genişletme arzusu ve Sahra'nın güneyine doğru uzanan geniş toprakların cazibesi gibi etkenler, bu engelin kademeli olarak aşılmasını sağlamıştır. Bu etkenlerin birleşimiyle birlikte, İslam'ın Batı ve Orta Afrika'ya taşınmasını sağlayan yollar çoğalmıştır, hatta Doğu Afrika'ya açılan yollardan daha çeşitli ve yoğun hale gelmiştir. Konuya devam etmeden önce, Batı Afrika teriminin, Afrika kıtasının batı köşesinde yer alan on altı devletten oluşan bir bölgeyi ifade ettiğini belirtmek gerekmektedir. Bu ülkelerin toprakları, ekvatorun kuzeyinde 4 ile 16 derece enlemleri arasında ve Greenwich'in batısında 13 ile 17 derece boylamları arasında uzanmaktadır. Bölgeyi kuzeyden Büyük Sahra Çölü, doğudan Kamerun ve Çad Gölü, güneyden Gine Körfezi ve batıdan Atlas Okyanusu çevrelemektedir. Arap coğrafyacıları, kıtanın bu bölümüne "Batı Sudan" adını vermiştir (Kraydiyyah, 2007, s. 19, 20).

Bu bağlamda, Batı Sudan'a (yani Batı Afrika'nın iç kesimlerine) İslam'ın ulaşmasında etkili olan başlıca geçiş yolları üç temel bölgeye ayrılabilir:

Fas ile Batı Sudan'ı Birleştiren Yol

Bu güzergâh, Fas'ın önemli ticaret şehri Sicilmâse'den başlar; Sahra Çölü'nü aşarak çölün güney ucunda yer alan Avdagost (أودغست) şehrine ulaşmaktadır. Oradan ise Timbuktu, Gao, Djenné (Cenne) gibi Batı Sudan'ın büyük şehirlerine doğru uzanmaktadır. Bu güzergâh, İslam'ın ve ticaretin en önemli taşıyıcı yollarından biri olmuştur (Maiga, 2024, s. 407).

Cezayir (Mağrip Orta) ile Batı Sudan'ı Bağlayan Yol

Bu yol, Tâhart (تاهرت) şehrinden başlar; Warglan (وارقلان) vahasına ulaşır; ardından Tâdmakka (تادمكة) üzerinden Gao şehrine varmaktadır. Bu güzergâhı özellikle İbâzî mezhebine mensup tüccarların kullandığı bilinmektedir. Bu nedenle bu yol, sadece ticaret değil, mezhebî ve ilmî etkilerin de taşındığı bir hat olmuştur.

Trablus (Libya) ile Batı Sudan'ı Bağlayan Yol

Bu rota, Trablus'tan başlayarak Ghadâmis (غدامس) ve Tâdmakka üzerinden Nijer Nehri kıvrımına kadar uzmaktadır. Ayrıca bu hattın önemli bir kolu daha vardır ki, o da Fizan Çölü üzerinden Orta Sudan'a (yani günümüz Orta Afrika bölgelerine) ulaşmaktadır. Bu güzergâh, Sahra'nın doğusuyla Batı Afrika arasında bir köprü işlevi görmüştür (Bashar, 2014, s. 46,47).

2. Batı Afrika'da İslam'ın Yayılma Aşamaları

İslam'ın Doğu ve Kuzey Afrika'da nüfuz kazanmasından sonra Batı Afrika'ya ulaşması şaşırtıcı değildir. Zira İslam, doğası itibarıyla evrensel bir mesaj taşır; denizler, dağlar veya çöller gibi coğrafi engeller, bu mesajın yayılmasına asla mâni olamamıştır. Nasıl ki Kızıldeniz, İslam'ın Doğu Afrika'ya ulaşmasına engel olmamışsa; Büyük Sahra da İslam davetinin Batı Afrika'nın derinliklerine kadar ulaşmasını engelleyememiştir. Müslümanlar bu engelleri aşarak, gittikleri her yere İslam'ın değerlerini ve öğretilerini götürmüş; Afrika kıtasının dört bir yanındaki halklara bu mesajı ulaştırmışlardır.

İslam, Mağrip (Kuzeybatı Afrika) ülkelerine ulaştıktan sonra, çöl yolları ve ticaret güzergâhları aracılığıyla Batı Afrika'ya doğru ilerlemiştir. Çölün zorlukları ve tehlikeleri, karavan yollarını aşarak İslam'ı taşımaya kararlı Müslümanlar için engel oluşturmamıştır. Bu yollar boyunca taşınan sadece mallar değil, aynı zamanda İslam inancı ve medeniyeti olmuştur. İslam, Batı Afrika'ya ulaştığında, oradaki yerel sistemleri yok etmemiştir. Orta ve Batı Afrika'daki İslamî topluluklara baktığımızda, İslamî öğretiler ile yerel geleneklerin –İslam'a aykırı olmayan ölçüde– uyum içinde olduğunu görülmektedir. Çünkü İslam, her bölgeye ve her kültüre uyum sağlayabilen esnek bir dindir. Aynı zamanda birleştirici bir unsur olup, ayrımcılığa karşı çıkar; topluluk bilincini güçlendirmektedir, renk ve ırk engellerini kaldırmayı amaçlamaktadır (Al-Fanoos, 2002, s. 31). İşte bu nedenlerden dolayı, Batı Afrika halkları İslam'ı kolaylıkla benimseyip, onunla gelen medeniyete gönülden sarılmışlardır.

İslam'ın Mağrip bölgesinde kök salmasıyla birlikte, bu bölge Batı Afrika'ya yönelik İslamî tebliğin merkezi hâline gelmiştir (Al-Fanoos, 2002, s. 32).

İslam'ın Batı Afrika'ya girişi, bu bölgede yaşayan halkların tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira İslam'ın dini, siyasi ve sosyal uygulamaları, kısa sürede halklar üzerinde etkili bir yayılma sağlamıştır. Nitekim bir oryantalist (şarkiyatçı), bu etkiyi şu şekilde ifade eder: "Afrika'nın tarihi dönemi İslam'la başlamaktadır." İslam'ın hoşgörülü inanç yapısı, Batı Afrika halklarını bu dine yöneltmiştir. Çünkü İslam, insanlara sunduğu eşitlik, adalet ve özgürlük gibi evrensel ilkelerle doğrudan kalplere hitap etmektedir (Al-Fanoos, 2002, s. 29-30).

Batı Afrika Halkları Arasında İslam'ın Yayılma Aşamaları Üç Temel Döneme Ayrılabilir: Birinci Aşama (H. 60–443 / M. 680–1050)

Batı Sudan bölgesine İslam'ın ne zaman ulaştığı konusunda görüş ayrılıkları bulunsa da en isabetli görüşü Prof. Dr. Harun el-Mehdi Maiga'nın bir makalesinde savunduğu kanaat yaygındır. Ona göre İslam, bölgeye Hicri birinci yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru ulaşmıştır. Ahmed Baba et-Tinbukû (ö. 1036 H/1627 M) şöyle der: "H. 60 yılı (M. 679) henüz geçmemişti ki, Gana İmparatorluğu'nun başkenti Koumbi Saleh şehrinde on iki cami inşa edilmiştir!". Bu bilgiyi daha önce, Endülüs'lü coğrafyacı Abdullah el-Bekrî (ö. 1094 M) de doğrular. Ona göre bu camiler, şehrin Müslümanların yaşadığı kısmında bulunmakta, Müslümanlara ait imamlar, fakihler ve ilim taşıyıcıları tarafından hizmet verilmekteydi (Maiga, 2004, s. 16). Ayrıca, kralın sarayına yakın bir yerde bulunan camide de kralı ziyaret eden Müslümanlar namaz kılmaktaydılar. Bazı Müslüman tüccarlar, Gana Krallığı'nda yüksek idari makamlara atanmış; kralın tercümanları, maliye sorumluları ve bakanlarının çoğu bu Müslümanlardan oluşmaktaydı (el-Cemel, 1979, s. 203-205). İdrîsî (ö. 560 H/1165 M), şehrin nehir kıyısındaki iki ayrı bölümden oluştuğunu ve dünyanın en büyük ve en kalabalık şehirlerinden biri olduğunu aktarmaktadır (Tarhan, 1970, s. 47). Ayrıca, Ukbe bin Nafi'nin (H. 46/M. 666) yılında Çad Gölü yakınlarındaki Sudan sınırlarına kadar ulaşip Kavar bölgesini fethettiği, ardından Berberîler, Tuaregler ve Sudanlılara Kur'an ve fıkıh öğretmeleri için ordusundan bir grup gönderdiği belirtilmektedir (Maiga, 2004, s. 16, 17). Adem el-İlûrî, Şeyh Abdullah bin Fodî (ö. 1244 H/1828 M)'den naklen, güvenilir âlimlerin rivayetlerine göre, Batı Afrika'ya İslam'ın Ukbe bin Nafi tarafından hicri birinci yüzyılda ulaştırıldığını belirtirmiştir. Buna göre Ukbe, batıya ilerlemesini engelleyen deniz nedeniyle geri dönerken Gana ve Tekrûr topraklarına girip, burada bazı topluluklar onun eliyle İslam'ı kabul etmiştir. Bu rivayet, İbn Fodî'nin görüşünü doğrular niteliktedir; çünkü Ukbe'nin, batıya ilerleyemediği gibi, güneye doğru, Sudan içlerine yönelmesini engelleyecek bir şey yoktu. Ayrıca, Emevî Devleti'nin yıkılmasından sonra doğudan kaçan bazı Emevî mensuplarının Batı Sudan'a kadar sızdığı, bu bölgelerde saklanarak hayatlarını sürdürdüğü ve adlarının zamanla unutulduğu da rivayet edilmektedir (el-İlûrî, 2014, s. 26-28). Endülüs'lü

coğrafyacı el-Bekrî (ö. 1094 M), Emevîlerin İslam'ın ilk dönemlerinde Batı Sudan'ı fethetmek üzere oraya bir ordu gönderdiklerini ve bu ordunun soyunun Gana'da yerleşip orada İslam'ı yaydığını aktarmaktadır. Daha sonra ise İslam, tüccarlar, Arap ve Berberî göçleri aracılığıyla bölgeye ulaşmaya devam etmiştir (Kraydiyyah, 2007, s. 33).

Ayrıca, Batı Sudan ile Fas arasında ticari bir bağlantı noktası olan Dera (Draa) şehri, Gana Krallığı döneminde, Batı Sudan'a uzanan ticaret yolunun başlangıç noktasını oluşturulmuştur. Bu uzun yol boyunca birçok kuyu kazılmıştı ve pek çok kaynağa göre bu kuyuların açılması, Ukbe bin Nafi'nin ordusuna atfedilmektedir. Her ne kadar bu tarihî metinler, Ukbe bin Nafi'nin ordusunun gerçekten Batı Sudan topraklarına ulaştığını kesin şekilde kanıtlamasa da ayrıca Sanhace kabilelerinde İslam'ın nasıl yayıldığına dair süreci de açıkça belirlemese de bu rivayetlerden anlaşılıyor ki, İslam davetinin etkileri en azından birinci H. yüzyılda (M. 7 yüzyıl) Sanhace kabilelerine ulaşmış, oradan da Batı Sudan'a kadar yayılmıştır (Makâdîm, 2018, s. 26).

Ukbe bin Nafi'nin halefleri, peçeli (Tuareg) kabileler arasında İslam'ı yayma çabalarını sürdürmüşler. Musa bin Nusayr, Dera Vadisi ve Tafilaleet bölgesine ulaştı ve Aghmat şehrinde bir cami inşa etmiştir. Bu şehir, ilerleyen dönemlerde Fas'ın en önemli İslâmî ve kültürel merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Ayrıca, Habib bin Ebî Ubeyde'ye de (ö. 124 H/741 M), Abdullah bin el-Habhâb tarafından, yaklaşık (H. 116/M. 734) yılında Fas'a sefere çıkmak üzere görevlendirildiği rivayet edilmiştir. Habib, bu seferde uzak Sûs bölgesini ve Sudan topraklarını fethetmiştir. Bu seferler sırasında, Tamdult ile Avdagost arasındaki Sahra yolu üzerinde bir dizi kuyu kazdırmış, böylece Mağrip ile Batı Sudan arasındaki ticaret yollarını kolaylaştırmıştır (Makâdîm, 2018, s. 26, 27).

Haricîlerin Sufriyye kolundan davetçilerin, 2. yüzyılda Batı Sudan'da İslam'ın yayılmasına katkıda bulunduğu bilinmektedir. Ebu'l-Kasım bin Vasûl, Sicilmâse bölgesine geldiğinde, Sufriyye mensuplarından bir grup onunla yerleşti ve çadırlarını kurarak orada yaşamaya başlamışlar. Bu topluluk, (H 140/M. 757) yılında Sicilmâse şehrini kurmaya başlamıştır. İbn Azari (ö. 1313 M)'ye göre, Ebu'l-Kasım bin Vasûl, topluluğunu Îsâ bin Yezîd el-Esved'e biat ettirdi ve onu lider olarak tayin etmiştir. Îsâ bin Yezîd, H. 167/M. 783 yılında vefat edene kadar bu görevi yürütmüştür. Bu seçim, siyahî unsurların Sufriyye hareketi içerisindeki ağırlığını ve etkinliğini göstermektedir; özellikle Tafilaleet bölgesindeki diğer Sufriyye unsurlarına karşı üstünlük sağladıkları anlaşılmaktadır. Sicilmâse şehrinin inşasına, Sudanlı zenci gruplar da katılmış, bu da onların Sufriyye Haricî mezhebini benimsemelerine neden olmuştur (Al-Fanoos, 2002, s. 44). Ayrıca, Benî Medar Emirliği, Tekrûr ve Gana bölgeleriyle çok sıkı ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkiler sonucunda, Sufriyye Haricî mezhebi Batı Sudan'da ticaretle uğraşan Sudanlılar arasında yayılıp, hatta bazıları Sicilmâse'ye yerleşmiştir. Bu

Müslümanlaşmış Sudanlıların Sicilmâse'de "Hisnu's-Sudan" (Sudanlıların kalesi) olarak bilinen bir kalesi bile vardı.

Rüstemî Emirliği, Kuzey Afrika'daki İslam öncesi ve erken İslam döneminde, Batı Afrika'daki Sudanî krallıklarla resmî siyasi ve ticari ilişkiler kuran ilk siyasî yapılardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu emirlik, Gana ve Tékrûr devletleri gibi Orta ve Batı Sudan'daki bazı Afrika krallıklarıyla aynı dönemde var olmuştur (Al-Fanoos, 2002, s. 46). Rüstemîler ile Batı Afrika'daki Sudanî krallıklar arasındaki bu ilişkiler, İbâzî mezhebinin bölgede yayılmasına katkı sağlamıştır. Gerçekten de İbâzî âlimler bu süreçte önemli roller üstlenmişlerdir. Bu âlimlerden biri olan Şeyh Abdülhamîd el-Fizânî, büyük bir âlim olup Sudan bölgesinde yaşamış ve İslam'ın yayılmasına önemli katkılarda bulunmuştur (Al-Fanoos, 2002, s. 49). Ayrıca, Tékrûr (تكروور) şehri halkı da İslam'ı kabul etmiş; liderleri Varjâbî bin Râbîs, halkına İslam'ın hükümlerini uygulamış ve onları dinin gerekleriyle tanıştırmıştır. Varjâbî H. 432/M. 1040 yılında vefat etmiş; ardından Tékrûr halkı İslam'da sabit kalmaya devam etmiştir (el-Bekrî, 2003, s. 359, 360).

Rüstemî Devleti'nin Tâhart'taki merkezinin yıkılmasından sonra bile, İbâzîlerle Batı Afrika'daki Sudan krallıkları arasındaki ilişkiler sürmüştür. Ali bin Yahlaf, Cebel-i Nefûse'deki İbâzî şeyhlerinden biri olarak H. 575/M. 1179 yılında Gana'ya seyahat etmiş, oradan Mali'ye ulaşmıştır. Burada kral onu büyük bir saygıyla karşılamış, ancak kral henüz müşrikti. Bir kıtlık yılında, halkı tanrılarına kurbanlar sunmasına rağmen bir fayda görememiştir. Durum daha da kötüleşince, kral Şeyh Ali bin Yahlaf'a yönelerek Tanrısına dua etmesini istemiştir. Şeyh ona şöyle der: "Eğer O'na inanır ve O'na itaat ederseniz, sizin için dua ederim." Bunun üzerine kral Müslüman olmuş, dua etmişler ve sabah namazından sonra gökyüzünde bir bulut belirmiştir. Şehre inmeye çalışırken, vadileri dolduran seller yollarını kesmiştir. Derecînî şöyle aktarır: "Şeyh ona namazı öğretmiş, sabah namazını birlikte kılmışlar. Namazdan hemen sonra, Allah bir bulut göndermiş. Tepeden inmeye çalıştıklarında sel yollarını kesmiş. Kral bu mucizeyi görünce, ailesini İslam'a davet etmiş ve onlar kabul etmişler. Sonra şehir halkını davet etmiş, onlar da kabul etmişler ve şehir kapılarını yalnızca Allah'a ve Resûlü'ne iman edenlere açmış." Şeyh, halka İslam'a dair faydalı bilgileri öğretmiş. O ayrıldıktan sonra halk İslam'da kalmaya devam etmiş, elhamdülillah (ed-Dercînî, s. 517, 518).

Ayrıca, İdrîsîler de Batı Sudan'a yönelmişlerdir. İbn Hurdâzbih, bu konuda şöyle der: "İdrîs bin İdrîs bin Abdullah'ın evladı Tlemsen, Tanca ve Fas'a; ayrıca Velîle, Medrîke, Metrûke, Zekûre, Gûze, Ğamîre ve Zâgî bin Zâgî'nin ülkelerine ve Sudan'daki çıplaklara hükmeder... Ona 'halife' olarak hitap edilmez, sadece 'es-Selamu Aleyke Ey Allah'ın Resûlü'nün evladı' denilir." (Ebû'l-Kâsım, 1889, s. 88,89). Bu metin bize, İdrîsîlerin egemenliğinin o dönemde Batı Sudan'a kadar uzandığını ve bu bölgelerde İslam'ın yayılmasına katkı sağladıklarını göstermektedir.

Genel olarak Ukbe bin Nafi ve onu takip eden valiler ile İslam emirliklerinin çabaları, Kuzey Afrika'daki Berberî kabileler arasında İslam'ın yayılmasında çok etkili olmuştur. Büyük Sahra'nın doğu ve batı kesimlerindeki halkların İslam'a girmesi, İslam'ın Batı Sudan'a geçişi için önemli bir basamak teşkil etmiştir. Bu erken dönem, askerî fetihlerden ziyade barışçıl yollarla karakterize olmuştur. İslam, yerli halkla kurulan sakin ve doğal etkileşimlerle yayılmış; Müslüman tüccarların ve davetçilerin aktif rol oynadığı bir dönem olmuştur. Böylece İslam, aşama aşama Batı Afrika'ya sızmış, ta ki H. 5. yüzyılın ortasında (M. 11 yüzyılda) Murâbitlerin Gana Krallığı'na girmesiyle birlikte, İslam'ın Batı Afrika'daki tarihi dönüm noktasına ulaşılmıştır.

İkinci Aşama (H. 443–1164/M. 1050–1750)

H. 5. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Batı Sudan topraklarının kalbinde birçok Müslüman emirlik ortaya çıkmıştır. Ancak bu dönemde İslam'ın yayılışı, çöldeki vahalar gibi sınırlıydı; genellikle sadece emirliğin sınırları içinde geçerliydi. Hatta bazen sadece Sudanlı emirin kendisi ve sarayı Müslüman olurken, halkı Müslüman olmayabiliyordu ya da tam tersi bir durum da söz konusu olabiliyordu. İslam, Batı Sudan'ın şehirlerine ve köylerine ikna ve barış yoluyla girmiş, toplumda yavaş ama derin bir etkiyle kök salmaya başlamıştır. Ancak dinin benimsenme düzeyi ve günlük hayattaki uygulaması, farklı kabileler ve sosyal sınıflar arasında değişiklik göstermekteydi. Örneğin, Fulani, Soninke veya Mandingo kabilelerinden bir bireyin İslam'ı kabul etmesi, genellikle İslam davetinin güçlenmesi anlamına geliyordu. Çünkü bu kişi, gönüllü olarak kabilesinden veya komşu kabilelerden bir başka bireyi de İslam'a kazandırmak için çaba gösteriyordu. Bu şekilde, birçok kişi liderlerinin izinden giderek İslam'a yönelmiş, özellikle üst sınıfa mensup kişiler bu dönüşümde öncü olmuşlardır. Bu gelişmeler, Batı Sudan'da İslamî bir devletin kurulmasına giden ilk adımı teşkil etmiştir. 9. yüzyıla gelindiğinde ise, Gana İmparatorluğu, Tekrûr Krallığı ve Kanem Krallığı gibi bazı bölgelerde, İslam'a girmiş bazı Fulani kabileleri, İslami ıslahat hareketlerini yürütmeye hazır hale gelmişlerdir (Barry, 2000, s. 5).

H. 5. yüzyılın ilk yarısında (11. yüzyıl), Berberî Sanhâce kabileleri, Gana ile Marakeş arasındaki kervan yollarını kontrol ediyordu. Bu durum, onların İslam davetini yeniden canlandırmalarına olanak sağlamıştır. Bu etkinlik, hem Mağrip (Kuzeybatı Afrika) hem de Batı Sudan için son derece önemli sonuçlar doğurmuştur (Es-Seyyid, 2006, s. 79). Murâbitler Devleti'nin kurulması ve onların, Mağrip'in orta ve batı bölgelerini birleştirme çabaları, İspanya'daki Endülüs'e ve Batı Sudan'a kadar uzanmıştır. Bu hareket, Malikî mezhebi bayrağı altında yürütülmüş ve çok geniş bir alanda etkili olmuştur. Murâbitler bu sayede, Kuzey Afrika'da yayılmakta olan Şîi-Fâtımî etkisini ortadan kaldırmışlardır. Ayrıca bu hâkimiyet sayesinde, Batı Sudan ile Mağrip arasında ticaret canlanmış, Tekrûr ve Gana ile dostane ilişkiler kurulmuştur (Es-Seyyid, 2006, s. 79).

Gana İmparatorluğu, İslamî bir devlet olarak tanımlanamazdı; zira halkının tamamı Müslüman değildi. Ancak İslam, Güney Fas ve Moritanya'ya ulaştıktan sonra, Sanhâce ve Tekrûr'un Fulani kabileleri arasında yayılmış; Senegal Nehri havzasında köklü bir varlık kazanmıştır. Bu gelişmeler, Murâbitlerin Kuzey Afrika'yı tamamen ele geçirmesi ve 10. yüzyıldan itibaren Endülüs'e girmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu hareketin öncüsü, Yahya bin İbrahim olmuş, hareketin ilmî ve ruhani liderliğini ise ünlü davetçi Abdullah bin Yâsîn üstlenmiştir. Fulani Tekrûr Devleti, siyasi ve idarî yapısı itibarıyla, özellikle kralı Varjâbî'nin İslam'ı kabul etmesi ve şeriatı uygulamasıyla tam anlamıyla İslamî bir karakter kazanmıştır. Bu harekete, çöl Berberîleri, Fulani, Soninke ve Mandingo kabileleri de katılmış; böylece İslam'ın Batı Sudan'da yayılmasında canlı ve aktif bir rol oynamışlardır (Barry, 2000, s. 6). Tekrûrlular, Batı Sudan halkları içinde Müslüman Sanhâce Berberîleriyle en yakın ilişki kuran topluluk olmuştur. Bu iş birliğine örnek olarak, (H. 448/M. 1057) yılında, Murâbit lideri Yahya bin Ömer el-Lemtûnî (ö. 1056 M) ile Cüdâle Kabilesi'ne karşı girişilen savaşta, Tekrûr emiri Labi bin Varjâbî'nin Murâbit ordusuna katılması gösterilebilmektedir (el-Bekrî, 2003, s. 355).

Bu önemli dönemde, birçok tarihçi İslam'ın Batı Afrika'da yayılmasını Murâbitlerin çabalarına bağlamakta ve bu dönemin öncesindeki gayretlere yeterince önem vermemektedir. Ancak tarihî kaynaklar, Kuzey Afrika'daki Müslümanların Batı Afrika'ya kesintisiz göç ettiklerini ve ticaret merkezlerinde yerleştiklerini göstermektedir. Bu yerleşim, başlangıçta basit bireysel çabalarla İslam'ın yayılmasına yol açmışsa da zamanla toplu faaliyetlere dönüşerek bölgedeki İslam varlığının temellerini atmıştır (El-Feytûri, 1998, s. 244). Ayrıca, Tekrûr'un Fulani kabileleri, Soninke ve Mandingo halkları, Murâbitler'den önce de Batı Afrika'da davet ve cihad faaliyetlerinde aktif roller oynamışlardır. Bunu, Tekrûr Kralı Varjâbî'nin 1040 yılında İslam'ı kabul etmesinden açıkça görmekteyiz. 13. yüzyılda tarihçi İbn Said (Barry, 2000, s. 18, 19), şöyle der: “Başkenti Senegal Nehri'nin her iki kıyısını da kapsayan Tekrûr Krallığı, birçok şehre hükmediyordu. Kralı Müslümandı ve halkını bölgede diğer kavimlere karşı savaşlara bizzat kendisi sevk ediyordu.” Batı'nın tanınmış seyyahı ve kâşifi David Livingstone (1812–1872) (Barry, 2000, s. 19), da bu konuda şu yorumu yapar: “Tekrûr Krallığı'nın İslamlaşması, Murâbitler'in Kuzey Afrika üzerindeki hâkimiyetinden önce gerçekleşmiş, ancak daha sonra bu iki güç arasında ittifak kurulmuştur.” Tekrûr'un kralları ve halkı, bölgede İslam'ın yayılmasına önemli katkılarda bulunmuştur; ilk organize hac kervanlarını Batı Afrika'dan Mekke'ye yönlendirenler de bu topluluklar olmuştur (Barry, 2000, s. 18, 19). Araştırmacı Bazal Dâvdsov, şu bilgiyi aktarır: “Gao Kralı Kosoy, H. 400/M. 1009 yılında İslam'a girmiştir – bu olay, Murâbitlerin bu topraklara gelişinden öncedir.” Bu durum, İslam'ın yayılmasında etkili olan davetçilerin ve tüccarların Murâbitler'den önce bölgeye ulaştığını göstermektedir. Bu kişilerin Songhay Krallığı'nın yöneticilerine İslam'ı öğrettikleri arkeolojik delillerle de desteklenmektedir. 1939 yılında keşfedilen antik bir mezarda yer alan kitabe şöyledir:

“İşte burada Allah’ın dinini savunan kral yatıyor. Allah’ın himayesinde H. 494/M. 1100 yılında ebedi istirahatine çekilmiştir.” (Kunfud, 2019, s. 33,34).

Sudanlı kralların İslam’ın yayılmasına katkıları sadece Afrika kıtasıyla sınırlı kalmamış, Murâbitlerle birlikte Avrupa’ya da ulaşmıştır. Tarihî belgeler, büyük Sudanlı grupların Murâbit ordusunun bir parçası olarak Endülüs’te savaştığını, bağımsız ve önemli bir birlik olarak faaliyet gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Murâbitler, her cephede bu Sudanlı birliklere güvenmiş ve bu birlikler "Haşım (el-Haşım)" olarak anılmıştır. Komutanları da Sudanlılardan seçilmiştir. Bu birlikler savaşlarda uzun mızraklar, "Lamti" tarzı kalkanlar ve Hint kılıçları kullanmışlardır. Ayrıca, savaşa girerken veya çatışma sırasında davul kullanma gelenekleri ile tanınmışlardır ki bu, Sudan bölgesinin tarih boyunca bilinen bir kültürel geleneğidir. Endülüslü coğrafyacı Ebu Ubeyd el-Bekrî (ö. 1094 M), Tekrûr krallarının Murâbitlerle birlikte Endülüs’teki savaşlara katıldığını açıkça yazmaktadır. Özellikle, Ekim 1086’da gerçekleşen ve Yusuf bin Tâşfîn’in Alfonso VI’yı mağlup ettiği "Zellâka Savaşı" bu iş birliğine örnek teşkil etmektedir (el-Ğarbî, 1982, s. 42, 43).

11. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İslam dini Mali’deki hükümler aile mensupları arasında yayılmaya başlamıştır. 1050 yılında Mali Kralı İslam’ı kabul etmiş ve hac farızasını yerine getirmiştir; ardından gelen halefleri de birer birer onun izinden gitmiştir. 1235 yılından itibaren Mali İmparatorluğu’nun yıldızı parlamaya başlamıştır. Bu yeni güç, daha önce bağımsız olan Gana, Sosso ve Tekrûr gibi bölgeleri bünyesine katmıştır. Böylece, bu bölgeler birleşerek Batı Afrika’da büyük bir İslamî imparatorluk olan Mali’nin parçası hâline gelmiştir. (Şevki, 1996, s. 89, 90). Sultan Mansa Musa’nın İslam’a olan bağlılığı, onu putperest kabilelere karşı cihat etmeye ve İslam’ın yayılma alanını Atlas Okyanusu’ndan Kukku bölgesine kadar genişletmeye sevk etmiştir. el-Umarî’nin aktardığına göre, bu yayılma doğuda Takedda şehrine kadar ulaşmıştır; bu şehir Mali’nin başkent sınırlarından oldukça uzakta bulunuyordu. Mali’nin kuzey sınırları ise Walata şehrine kadar genişlemiştir (Bashar, 2014, s. 200).

Mansa Musa’nın zihnini en çok meşgul eden mesele, putperestlere karşı yürütülen cihatmış. İktidarı ele geçirdikten sonra düzenlediği askerî sefer, Tekrûr bölgesinin batı kesimi olan Zagha bölgesinin fethiyle sonuçlanmıştır. Ayrıca bu bölgeye yakın olan ve coğrafyacı el-İdrisî tarafından "Sudan halkının yerleşim yeri, zengin ticaret merkezi, cesur ve cömert halkın yaşadığı şehir" olarak tanımlanan Sila (Silla) şehri de bu sefer kapsamında fethedilmiştir. Mansa Musa ayrıca, daha önce iki kez –birincisi Ali bin Mâri Jâta, ikincisi Sakura dönemlerinde– Mali otoritesinden çıkan Songhai bölgesi üzerinde tekrar egemenlik kurmuştur. Bölgesel yöneticilerin merkezi otoriteye bağlılığını garanti altına almak için, bu yöneticilerin oğullarını sarayda rehin olarak tutma politikasını uygulamıştır (Bashar, 2014, s. 200). Mali Devleti’nin itibarı ve ünü büyük ölçüde bu fetih hareketleri

ve toprak genişlemesine dayansa da Mansa Musa'nın 724 H/1324 M yılında gerçekleştirdiği hac yolculuğu, bu itibara katkı sağlayan bir diğer önemli unsurdur (Maiga, 2022 s. 390).

Sünni Ali'den sonra Songhai İmparatorluğu'nun başına geçen Askia Muhammed, takvası ve İslam'ı komşu halklara yayma tutkusu ile tanınmaktadır. Hac farızasını ifa edip Mekke'den döner dönmez, batıdaki Mandingo ve Fulani, doğudaki Hausa, güneydeki Mossi, kuzeydeki Tuareg halklarına İslam'ı ulaştırma faaliyetlerine girişmiştir (Mehdi, 1998, s. 232). Askia Muhammed, yalnızca sözde değil, fiilen de İslam'a bağlılığıyla Sudanlı Müslüman hükümdarlar arasında örnek bir lider olarak kabul edilmektedir. Döneminde genişleme hareketi güçlü ve belirgin bir şekilde yeniden ortaya çıkmıştır. Devlet, askerî anlamda tam bir hazırlık içinde olup önceki tecrübelerden yararlanmıştır. Bu yeni yayılma hareketi, açıkça İslamî bir karakter taşıyordu. Askia Muhammed, bilge ve takvalı kimselerle istişare ettikten sonra, Mossi Krallığı'na karşı cihad ilan etmiştir. (Mehdi, 1998, s. 234) Ancak Askia Muhammed'den sonra gelen nesiller, kurucu ve mücahit atalarından farklı bir karakter sergilemiştir. Bu yeni yöneticiler, dini gayret ve cihat ruhundan uzaklaşmış, daha çok rahatlık, lüks, aile içi iktidar mücadeleleri ve entrikalarla meşgul olmuşlardır. Bu durum, Kuzey Afrika'daki Fas gücünü Mali'ye karşı iştahlandırmış ve çatışmalara ve silahlı saldırılara yol açmıştır (Mehdi, 1998, s. 235). Bugünkü Fildişi Sahili Cumhuriyeti topraklarında, özellikle kuzey bölgelerinde İslam'ın yayılması, 13. yüzyılda Mali Devleti'nin güçlü döneminde İslam'ı kabul eden ilk Müslüman topluluklar sayesinde mümkün olmuştur (Zekî, ts., 132, 133). Ancak, 16. yüzyılın sonlarında gerçekleşen Sa'dî devletinin işgali sonucunda Songhay Devleti'nin nüfuzunun zayıflamasıyla birlikte, bölgede İslamî etkinin gerilediği gözlemlenmektedir. (Kraydiyyah, 2007, s. 47) Fakat 19. yüzyılın ilk yarısında, Batı Sudan'da İslami davet hareketi başlatan ruhani lideri sayesinde bu etki yeniden canlanmıştır. İslam'ın Dahomey (günümüz Benin) topraklarında da yayılması özellikle 1700–1720 yılları arasında, Kano'dan (Kuzey Nijerya) gelen ve “muallimler” olarak bilinen tüccarlar sayesinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde, 17. yüzyıldan itibaren kuzeydoğudan gelen Kadiri şeyhlerinin önderliğinde önemli bir İslamî göç dalgası da bölgeye ulaşmıştır. (Zekî, ts., 128, 129)

Üçüncü Aşama (H. 1164 – 1318/M. 1750 – 1900)

Bu dönem, 18. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarına kadar uzanmakta olup, Batı Afrika'da İslam'ın doğru öğretilerini yaymayı amaçlayan dinî ıslahatçıların yoğun faaliyetleriyle karakterize edilir. Bu ıslahatçılar, İslam'ı saf hâline getirme hedefiyle hareket etmiş; bu uğurda, reform hareketlerine karşı çıkanlara karşı zaman zaman silahlı mücadeleye başvurmuşlardır. Bu dönemin en öne çıkan simaları arasında şunlar yer alır: Ahmadu Lobbo el-Masnî, Osman bin Fodio, el-Hâc Ömer Tall el-Fûtî, Samori Turé ve Futajalon'daki iki imam hareketi gibi isimler ve oluşumlar. Bu şahsiyetlerin tamamı Afrika kökenlidir; İslamî ilimlerde eğitim almış, fıkıh sahasında derinleşmiş ve dini bozan bâtil uygulamaları temizlemek amacıyla İslam'ı yaymak ve arındırmak için cihad

etmişlerdir. Çabaları, İslam adına yapılan bireysel ya da kitlesel ibadetleri putperestliğin izlerinden ve halk arasında yayılan hurafelerden uzaklaştırmayı hedeflemiştir.

Şeyh Osman bin Fodio Hareketi (1754/1817)

Şeyh Osman bin Fodio, Batı Afrika'da yaklaşık bir yüzyıl hüküm süren Fulani İmparatorluğu'nun kurucusu ve İslam dünyasında ıslah hareketlerinin en güçlü örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. O, İslam'ın itibarını yeniden kazandırmış; doğru din anlayışını yaymış ve şeriatın tatbikini sağlamıştır (Şevki, 1996, s. 93, 94). 1810 yılına gelindiğinde, onun Batı Sudan'daki İslamî cihadı zirveye ulaşmış, Hausa ülkelerinin büyük kısmını denetim altına alarak (Zekî, ts., 13). Nijerya'nın kuzeyi ve Batı Sudan'da geniş bir İslam imparatorluğu kurmuştur. (Kraydiyyah, 2007, s. 193).

Osman bin Fodio'nun ıslah ve yenilik hareketi şu alanlarda özetlenebilir:

Putperestlik, Bidat ve Hurafelerle Mücadele

Bütün bölgeyi saran putperestlik, bid'at, hurafe ve inanç ile ibadetlerdeki sapmalarla mücadele edilmiştir. Gaybı bilme iddiaları, yıldız falcılığı ve kumda yazı yazma gibi, bazı kendini İslâm'a nispet eden kişilerin başvurduğu yöntemler özellikle hedef alınmıştır; bu kimseler İslâm iddiasında bulunsalar bile, Şeyh (Osman bin Fodio) onlara karşı savaş açılmasını ve etkisiz hale getirilmelerini caiz görmüştür.

İslamî Hükümet Modelinin Tesisi

Şeyhin daveti, Hausa ülkelerinin o dönemdeki kâfir hükümdarlarına karşı kazandığı zaferden sonra İslâmî bir yönetim sistemi kurarak, bu yapıyı yeniden canlandırmıştır. Kurulan İslâm Devleti yaklaşık otuz emirliğe bölünmüş; bu emirliklerde İmam Mâlik'in mezhebine göre şeriat ve İslâm hukuku uygulanmıştır. Devlet yönetiminde vezir, kadı, vali ve Şeyhü'l-İslâm gibi kurumlar ve görevler tesis edilmiş; Şeyh Osman kendisine "Müminlerin Emîri" unvanını almış ve bu unvan, kendisinden sonra gelen oğulları tarafından "halife" olarak devam ettirilmiştir.

Eğitim ve Cami Yapılanması

Şeyh, her köyde bir cami inşa ettirmiş ve bu camilerde bir öğretmenin gözetiminde iki sınıflı eğitim sistemini uygulamaya koymuştur: biri halka yönelik, diğeri ise ileri düzeydeki öğrencilere yönelik olmak üzere. Bu iki tür eğitim yapısı, Kur'an okulları (mektep) ve ilmi derinlik sunan medreseler şeklinde tanımlanmıştır. Eğitim tüm gün camilerde verilmiş; İslâm, sadece devletin resmi dini olmakla kalmamış, aynı zamanda bir düşünce ve kültür halini almıştır. İslâm'ı benimseyen herkes, okumayı ve yazmayı öğrenmeye teşvik edilmiş; bu süreçte bireyin toplumsal statüsü yükselmiş, sosyal kimliği güçlenmiştir.

Arapçanın Resmî Dil Olması ve Kültürel Uyanış

Kültürel alanda, davet hareketi Arapçayı devletin resmî dili olarak kabul etmiştir. İslâm'ın yayılması hareketini üstlenenlerin, Arapça'yı tam anlamıyla öğrenmeleri ve Kur'an, fıkıh ile İslâm hukukunu anlayabilecek düzeyde hâkim olmaları zorunlu kılınmıştır. Bu durum, Arap dili ve kültürünün yayılmasını hızlandırmış; bölgede Arapça eğitim veren birçok okul, enstitü ve ilim merkezi kurulmuştur.

İlim ve Kültür Hareketi

Bu davet, Batı Afrika toplumlarında benzeri görülmemiş bir kültürel devrim ve düşünsel hareket başlatmıştır. Devletin öncülerinin kaleme aldığı kitaplar; din, siyaset, tarih, tıp, bilim ve edebiyat gibi pek çok alanda önemli katkılar sunmuş, 19. yüzyıl devlet kültürünün temel taşlarını oluşturmuştur. Bu zengin miras, İslâmî bilgi birikimini farklı yönleriyle temsil eden bilimsel eserler bırakmıştır.

Bölgesel Barış ve İslamî Birlik

Bu reform hareketi, bölgede güvenlik ve istikrar ortamını yeniden tesis etmiş, toplumsal birlik ve beraberliği sağlamıştır. Hausa topraklarındaki birçok krallık ve bölge bu hareketin çatısı altında birleşmiş; uzun süren kanlı çatışmalardan sonra barış ve huzur ortamı sağlanmıştır. Hareket, bölgeye kalıcı bir İslâmî kimlik kazandırmış ve bu kimlik bugün dahi varlığını sürdürmektedir (Kraydiyyah, 2007, s. 194-196).

Şeyh Ahmadu Lobbo el-Masinî (Seku Ahmadu) Hareketi (1776/1845)

Şeyh Ahmadu Lobbo'nun reform hareketi, günümüz Mali Cumhuriyeti'nin orta kesiminde yer alan Masina bölgesinde yayılmış ve bu hareket, Fulani halkı için birlik sağlama ve bölgedeki konumlarını yükseltme adına yeni bir fırsat sunmuştur. Bu durum, Nijerya'nın kuzeyinde Osman bin Fodio önderliğinde yükselen Fulani nüfuzu ile de paralellik göstermektedir. Şeyh Ahmadu Lobbo, hocası Osman bin Fodio'ya bir mektup göndererek, kâfirlerle ittifak kuran bozulmuş Müslümanlara karşı savaşmanın hükmü hakkında istişarede bulunmuş; Osman bin Fodio da bu tür kimselerle cihad edilmesini caiz görerek fetva vermiştir (Guidiera, 2015, s. 447, 448).

1818 yılında, Ahmadu Lobbo, kendi kavmi içerisindeki putperestlere ve Bambara kabilelerine karşı cihad ilan etmiş ve bu mücadele sonucunda zafer elde etmiştir (Bâ, 1984, s. 20-40). Zaferin ardından, yeni kuracağı İslam devletinin başkenti olması için "Hamdallahi" adını verdiği bir şehir inşa etmiş; burası hem siyasal merkez hem de İslâmî bir yapının temel taşı olmuştur (Guidiera, 2015, s. 450). Ahmadu Lobbo, cihad hareketini sürdürmüş; önce Timbuktu'ya girerek buradaki Marrakeşli hâkimleri mağlup etmiş, ardından Cenne şehrine yönelerek burayı bidat ve münkerlerden arındırmış, kenti İslam şeriatına uygun şekilde yeniden düzenlemiştir (Kraydiyyah, 2007, s. 212).

Ahmadu Lobbo, kendisine "Emîru'l-Mü'minîn" (Müminlerin Emiri) unvanını vermiş; devletin tüm alanlarında İslam şeriatını uygulamaya özen göstermiştir. İçki tüketimini yasaklamış, dine aykırı

uygulamalara karşı etkin bir mücadele yürütmüş (Kraydiyyah, 2007, s. 212) ve aynı zamanda Sokoto Devleti ile sıkı ilişkiler kurarak hareketine bölgesel bir derinlik ve meşruiyet kazandırmıştır. Bu ittifak, Batı Afrika genelinde İslamî dayanışmayı güçlendirmiştir.

İdari düzeyde, Ahmadu Lobbo, her bir vilayet başına bir vali (emir) atamış; bu kişi yerel politikaların uygulanmasından sorumlu olmuştur. Ayrıca, valilerden bağımsız olarak çalışan kadılar (yargıçlar) görevlendirilmiş; bu sayede yargı erkini yürütmeden tamamen ayırmıştır. Masina'daki yargı sistemi, öylesine bağımsız bir yapı kazanmıştır ki, prensler ve üst düzey yetkililer dahi yargılanabilmekteydi (Zabâdiye, 1971, s. 91). Bu durum, o döneme göre son derece gelişkin bir hukuk devleti anlayışı ortaya koymakta ve hukukun üstünlüğü ilkesini tesis etmektedir.

Ekonomik alanda, devlet tarım arazilerinin mülkiyetini merkezileştirmiş, savaş ganimetlerinden pay almış ve dengeli bir İslamî vergi sistemi kurmuştur. Bu sistem, mahsul üzerinden onda bir zekât (uşr) vergisi, zenginlerden alınan ek vergi ve ticari mallar üzerinden alınan %10 gümrük vergisi gibi unsurları içermekteydi. Savaş zamanlarında, her köyden belirli sayıda erkek asker göndermesi istenmekteydi. Buna karşılık, asker ailelerine mali destek sağlanarak, yaşam standartlarının korunması hedeflenmiştir. Bu uygulama, toplum-devlet ilişkilerini güçlendiren sosyal bir dayanışma modeli sunmuştur (Kraydiyyah, 2007, s. 212).

Şeyh Ahmadu Lobbo, 1845 yılında vefat etmiş; (Ka't, 2014, s. 52) yerine oğlu Ahmedu II geçmiştir. Oğlu, babasının hem dini hem idari çizgisini sürdürmüştür (Bâ, 1984, s. 257). Daha sonra iktidara gelen Ahmedu III döneminde ise, iç çekişmeler ve bölünmeler artmış, nihayetinde 1862 yılında el-Hâc Ömer Tall'ın Tokolor Krallığı tarafından düzenlenen saldırı sonucu Masina Devleti yıkılmıştır (Guidiera, 2015, s. 457-462, 448).

Her ne kadar devletin fiziksel varlığı sona ermiş olsa da Ahmadu Lobbo'nun başlattığı hareket, Batı Afrika'da İslam'ın yayılması ve kökleşmesi açısından derin izler bırakmıştır. Hareket, sadece dini bir uyanış değil, aynı zamanda toplumsal bir reform ve siyasi bir istikrar süreci başlatmış; bölge halkının İslam'a bağlılığını güçlendirmiş ve uzun yıllar sürecek bir İslamî medeniyetin temellerini atmıştır.

El-Hâc Ömer Tall el-Fûtî Hareketi (1797/1864)

El-Hâc Ömer Tall, ilmî hayatına çevredeki köy ve şehirlerde Kur'an-ı Kerim ve Sünnet eğitimi vererek başlamıştır. (Zehiyye, 2016, s. 12) Ardından çıktığı bir ilim yolculuğu sırasında Ticâniyye tarikatının önde gelen âlimlerinden Şeyh Abdülkerim bin Ahmed ile tanıştı ve onun aracılığıyla Ticâniyye tarikatının temel esaslarını öğrenmiş. Daha sonra Moritanya'ya giderek Şeyh Mevlud Fall ile görüştü ve ondan tarikattaki biatini yeniledi. Ardından, hac farizasını eda etmek üzere kutsal topraklara doğru yola çıktı. Bu uzun hac yolculuğu sırasında, Batı ve Orta Sudan topraklarında pek çok başkent ve şehirden geçmiştir. Yolculuğu Masina İslam Devleti'nin başkenti Hamdallahi'den başladı, oradan Sokoto Halifeliği'nin merkezi olan Sokoto şehrine, ardından Libya'nın Fizan

bölgesine, oradan Mısır üzerinden Mekke'ye ulaşmıştır. Mekke'de, Şeyh Ahmed Ticânî'nin öğrencilerinden Şeyh Muhammed el-Ghâlî ile tanışmıştır. Üç yıl boyunca Medine'de onun hizmetinde kaldıktan sonra, hocası tarafından Şeyh Ahmed Ticânî (ö. 1815)'nin halifesi olarak tayin edilmiştir (Barry, 2000, s. 188-190).

El-Hâc Ömer, hac dönüşü Futa Calon bölgesine yerleşti ve burada yaptığı keşif gezileri sırasında, Müslümanların dinî zaaf içinde olduklarını, birlikten yoksun bulunduklarını ve cehaletin yayıldığını gözlemlemiştir. Bunun üzerine, büyük bir ıslah hareketi başlatmıştır. Hareketin temel hedefleri şu şekilde özetlenebilir (Kraydiyyah, 2007, s. 200, 201):

Putperest Kabilelere Karşı Cihad ve İslam'ın Yayılması

Ticâniyye metoduna uygun olarak, özellikle Nijer'in yukarı havzası ve Senegal Nehri çevresinde yaşayan putperest kabileler arasında İslam'ı yaymak amacıyla bir dizi askerî ve davet faaliyetinde bulunmuştur (Zehiyye, 2016, s. 50).

Sömürgecilik Tehlikesine Karşı Direniş ve Siyasal Bilinçlenme

Batı Afrika'da İslam'ı yaymak, cihad ruhunu canlandırmak, Batılı sömürgecilğe karşı direnişi örgütlemek ve İslamî kazanımları koruyacak güçlü, disiplinli ve organize bir siyasî yapı inşa etmek, hareketin temel stratejik hedefleri arasındaydı (Şuş. 2016, s. 16-20).

Eğitim ve Tarikat Yapılanması

Futa Calon bölgesinde çok sayıda eğitim ve terbiye merkezleri kurmuştur. Bu merkezlerde, öğrenciler hem İslami ilimler hem de Ticâniyye tarikatının esasları üzerine eğitim alırdı. Aynı zamanda, inançların düzeltilmesi ve tebliğin doğru usulle yapılması amacıyla öğrencilerini çeşitli bölgelere gönderirmiştir (Şuş. 2016, s. 10).

Düşünsel Üretim ve Edebî Faaliyetler

El-Hâc Ömer, sadece siyasî ve askerî bir lider değil, aynı zamanda fikrî ve edebî bir üreticiydi. Yazdığı eserler arasında "Risâletü'n-Nasih el-Mubîn", "Kitâbu'l-Musterşidîn" ve "Felâhu't-Tâlibîn" bulunmaktadır. Bu eserlerin tamamı, İslam'a teslimiyet, Allah'a yöneliş ve Ticâniyye ilkelerine sadakat konularını işlemektedir. Devletin tüm alanlarını Ticâniyye esaslarına göre düzenlemiş, özellikle askerî alanda, mücahitlere Kur'an'dan ayetlerle hitap ederek onları motive etmiştir. Örneğin şu ayetlere sıkça atıfta bulunmuştur: "Allah yolunda sizinle savaşanlarla siz de savaşın ama haddi aşmayın. Allah, haddi aşanları sevmez." "Fitne kalmayınca ve din yalnızca Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın." (Zehiyye, 2016, s. 41, 42).

Kurumsallaşma ve Yaygınlaşma

Kankan şehrinde çok sayıda zaviye (tekke) ve medrese kurarak, Ticâniyye tarikatının yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır (Zehiyye, 2016, s. 41, 42).

El-Hâc Ömer Tall, Batı Afrika'nın en etkili İslam âlimlerinden ve mücahitlerinden biri olarak kabul edilir. Onun ıslah hareketi, yalnızca dini bir reform değil; geniş çaplı bir siyasal ve toplumsal dönüşüm süreci olmuştur. Senegal ve Nijer nehirlerinin yukarı havzalarında etkinlik göstermiş; İslam'ın yayılması, cihadın ihyası ve Batı Afrika'daki Müslüman toplumun yeniden inşası açısından büyük etki yaratmıştır. Onun tebliği, mücadelesi ve devletleşme girişimi, bölge tarihinde kalıcı bir iz bırakmış ve günümüze kadar gelen İslamî kimliğin inşasında belirleyici bir rol oynamıştır (Kraydiyyah, 2007, s. 199).

İmam Samori Turé Hareketi (1830/1900)

Bu hareket, 19. yüzyılın ortalarında, Batı Afrika'da dinine ve vatanına derin bağlılık duyan bir şahsiyet olan Samori Turé tarafından başlatılmıştır. Ortaya çıkışı, bölgede daha önce zuhur eden İslamî cihad hareketleriyle aynı çizgide ve zamansal yakınlık içindedir. Bu hareketlere örnek olarak Sultan Mansa Musa, Sultan Askia Muhammed, Şeyh Osman bin Fodio, Şeyh Ahmadu Lobbo ve el-Hâc Ömer Tall gibi isimlerin liderliğinde gelişen akımlar gösterilebilir (Barry, 2000, s. 252).

Samori Turé, sömürgecilik öncesi ve sonrası Batı Afrika'da önemli bir rol üstlenmiş Müslüman liderlerden biridir. Onun şahsiyetinde hem Avrupa emperyalizmine karşı direniş hem de İslamî inançlara sadakat birleşmiştir. 1881 yılında başlayan direnişi, 1898 yılında yakalanmasına kadar yaklaşık on yedi yıl sürmüş, bu süreçte Yukarı Nijer bölgesinde büyük bir İslam devleti kurmayı başarmıştır (Kraydiyyah, 2007, s. 203).

Samori Turé, keskin bir öngörüye, değişen koşullara uyum sağlama becerisine ve yüksek stratejik zekâyı sahipti. Hayatının temel misyonu, Batı Afrika'da İslam'ı yaymak ve bu misyon etrafında şekillenen İslamî imparatorluğu savunmaktır. Bu inanç, onun eylem ve kararlarının temel belirleyicisi olmuştur. Bu liderin büyüklüğü, yalnızca askerî başarılarında değil, aynı zamanda etnik, kabilesel ve sosyal farklılıkları aşarak bir birlik oluşturmada yatmaktadır. Dağınık kabileleri, birbiriyle savaş hâlindeki aşiretleri ve farklı etnik grupları bir araya getirerek, İslam sancağı altında birleşmiş modern bir ulus inşa etmiştir. Bu yeni yapıda, İslam hukuku (şariat) uygulanmış, toplumun tüm kesimleri bu dine kazanılmış ve ileri düzeyde bir İslam toplumu kurulmuştur (Kraydiyyah, 2007, s. 209). Samori Turé'nin idari mahareti ve askerî organizasyon kabiliyeti, dönemin Avrupalı rakipleri tarafından da takdir edilmiştir. Fransız ordusunda görevli bir komutan olan Peroz, onu şu sözlerle tanımlar: "Samori, Siyah Afrika'nın Bonapart'ıdır; askerî yetenek ve tecrübe açısından olağanüstü bir liderdir (Barry, 2000, s. 255). "Bir diğer Fransız subayı, General Oreste Baratieri, Samori hakkında şöyle demektedir: "Samori Turé, Afrika kıtasındaki tüm Sudanlı liderler arasında liderlik vasıflarını en açık şekilde ortaya koyan kişidir. Siyasi ustalığı, enerji dolu kişiliği ve yıkılması güç askerî planlar oluşturma yeteneği ile tam bir komutandır. Bir bölgeyi kaybettğinde, burayı ancak düşmana büyük kayıplar verdirdikten sonra terk edermiş. Batıdaki kayıplarını doğudaki toprak kazanımlarıyla telafi

ederdi. Bu yaklaşım, teslimiyeti reddeden Müslüman bir liderin stratejisidir.” Ancak Samori yalnızca askerî deha ile sınırlı kalmamış, diplomatik başarılarıyla da tanınmıştır. Bu hem Afrikalı diğer liderlerle hem de Fransız yetkililerle kurduğu ilişkilerdeki ustalıklı açıkça görülmektedir (Kraydiyyah, 2007, s. 209-210).

Bu büyük mücahidin mücadele dolu hayatı dört temel aşamada incelenebilir:

Keşif ve Fikir Geliştirme Aşaması (1835–1852)

Samori Turé on sekiz yaşına geldiğinde, babası onu bugün Fildişi Sahili olarak bilinen topraklara, bir dostunun yanına göndermiştir. Burada silah ve barut ticaretini öğrenmeye başlamıştır. Bu ticaret sayesinde Samori, ileride kurmayı düşündüğü devleti için silah tedarik yollarını tanımıştır. Bu dönemde hayatını öğrenmeye, düşünmeye ve ticaretle meşgul olmaya adanmış Samori, aynı zamanda Batı Sudan'ın çeşitli bölgelerine seyahat ederek farklı toplumların yaşam biçimlerini gözlemlemiştir. Bu dönem, onun siyasi ve askerî kariyerinin zihinsel temelini oluşturan bir hazırlık süreci niteliğindedir (Kraydiyyah, 2007, s. 204).

Askerî Eğitim ve Direniş Stratejisinin Gelişimi (1852–1861)

1852 yılında, Samori'nin bazı arkadaşları ona Bissandugu'nun putperest kralı Sori Birama'nın, memleketi Sanankoro'ya saldırdığını ve halkı ile annesini esir aldığını haber vermişlerdir. Bu haber üzerine Samori, annesini kurtarmak için yedi yıl boyunca kralın ordusunda hizmet etmeye karar vermiştir. Bu süre zarfında diplomasi tekniklerini öğrenmiş, aynı zamanda askerî baskınların yönetimi konusunda eğitim almıştır. 1861 yılında, bu ordudan kaçarak dağlara sığınmış, tüm mal varlığını geride bırakmıştır. Aynı yıl, Mori Yuli Sise tarikatının müridleri, onun liderlik yeteneklerine hayran kalmış ve onu kendi liderleri olarak kabul etmişlerdir. Samori, bu teklifi kabul ederek o bölgedeki ilk İslam devletini kuracağına yemin etmiştir. (Kraydiyyah, 2007, s. 204, 205).

Devlet Kurma, Genişleme ve İslamî Yönetimin Tesisi (1861–1881)

Samori Turé ile Mori Yuli Sise müridleri arasındaki iş birliğinin ardından, Samori ordusunu toplamış, eğitim vermiş ve Sierra Leone'den temin ettiği hızlı ateş eden tüfekleri dağıtmıştır. Kısa sürede bugünkü Gine Cumhuriyeti'nin orta kesimlerinde etkisini artırmış, 1865'te civardaki kabilelerle mücadeleye girerek İslamî imparatorluğunun temellerini atmaya başlamıştır. 1874 yılında, Samori, başkentine komşu köyleri aşamalı olarak fethetmeye başlamış, aynı yıl Kankan'daki Müslümanlarla ittifak kurmuş ve Futa Calon bölgesine kadar etkisini genişletmiştir. Samori, Kankan halkını putperest kuşatmadan kurtararak büyük bir destek kazanmış, 1880'de Sise kabilelerine saldırarak tüm rakip güçleri ortadan kaldırmış ve hepsini kendi otoritesi altına almıştır. Bu dönemde Samori, yaklaşık bir milyon kilometrekarelik bir İslamî imparatorluk kurmuştur. Bu imparatorluk, doğuda Kankan'dan batıda Sikasso (Güneybatı Mali) ve Sierra Leone–Liberya sınırlarına kadar

uzanmıştır. Samori, bu geniş toprakları birleştiren en güçlü unsurun İslam şeriatının uygulanması olduğuna inanmış ve tüm bölgeleri bu esas üzerine yönetmiştir (Zihni, 1988, s. 53,57).

Fransız Sömürgeciliğine Karşı Direniş Aşaması (1881–1898)

Bu dönem, Samori Turé'nin hayatındaki en kahramanca mücadelelerin ve tarihî olayların yaşandığı safhadır. Avrupa güçleri, "medeniyet götürme" iddiasıyla İslam medeniyetini ortadan kaldırmayı hedeflemiş, Samori'nin kurduğu İslam devleti ise bu planlarla doğrudan çelişmiştir. Fransızların Batı Sudan'da yayılma girişimleri, Samori'nin cihad çağrısıyla çarpışmış ve onu kaçınılmaz bir mücadeleye itmiştir. Ne yazık ki bu dönemde, Berlin Konferansı'nın ardından Afrika kıtasının paylaşılmaya başlanması, Samori'nin hem putperest kabilelerle hem de Avrupa sömürgecileriyle aynı anda savaşmak zorunda kalmasına neden olmuştur (Kraydiyyah, 2007, s. 204-206).

Ancak Samori Turé, yalnızca bir devlet kurmakla kalmamış; Batı Afrika halkının kalbine İslam'ı ve sömürgecilik karşıtı direniş ruhunu yerleştirmiştir. Halkına, fedakârlık, iman ve özgürlük uğruna mücadele etme bilinci kazandırmış; nihayetinde bu ruh, sömürgecilerin Afrika'dan çekilmesinde etkili bir faktör olmuştur. Samori Turé, yalnızca askerî bir lider değil; aynı zamanda bir mücahit, bir devlet adamı, bir düşünür ve bir stratejistir. Kurduğu yapı, uyguladığı İslamî sistem ve ortaya koyduğu mücadele, Batı Afrika halklarının tarihinde silinmez bir iz bırakmış ve İslamî bilincin kurumsallaşmasında öncü rol oynamıştır (Maiga, 2021, s. 155).

Karamoko Alfa Bah ve İbrahim Sori Bari'nin Mücahid Hareketi

18. yüzyılın başlarında, bugün Gine Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Futa Calon bölgesindeki Silemani çevresi, Massina (Mali) ve Futa Toro (Senegal ve Moritanya) gibi komşu bölgelerden gelen Fulani kabileleri ve onların içindeki din âlimlerinin akınına sahne olmuştur. Bu insanlar, hayvancılıkla ve tarımla geçimlerini sağlayabilecekleri uygun mevsimlerde, geçici yerleşim alanları kurarak bu bölgeye yerleşmişlerdir. Bu yerleşimlerden en önemlilerinden biri, Fugumba adı verilen bir yermiş. Fugumba, zamanla sadece bir yerleşim yeri olmaktan çıkıp, Fulani kabile reislerinin bir araya gelerek sosyal ve siyasî meseleleri tartıştıkları bir merkez hâline gelmiştir. Bu yerleşimlerde aynı zamanda Kur'an eğitimi, vaazlar, öğretici sohbetler ve ahlakî rehberlik gibi faaliyetler de yürütülüyormuştu (Barry, 2000, s. 162). Bu ortamdan, Fulani halkı arasında iki büyük dinî önder ön plana çıkmış: Karamoko Alfa Bah (asıl adı İbrahim Musa) ve İbrahim Sori Bari. Bu iki lider, özellikle Massina'dan göç eden Fulani reisleriyle bir araya gelerek, bölgede İslam'ı yaymak, bidatlarla mücadele etmek ve gerektiğinde cihad ilan etmek üzere birlikte hareket etme kararı almışlardır (Kraydiyyah, 2007, s. 210). 1725 yılında, Karamoko Alfa Bah önderliğinde, bölgede hâlâ putperestliğe bağlı kalan ya da İslam'dan sapmış olan kabilelere karşı cihad başlatılmıştır. Aynı zamanda Müslüman halkın hem dinî hem de toplumsal durumlarını iyileştirmek için çeşitli reform çabaları sürdürülmüştür. Karamoko'nun amacı, şeriata dayalı bir İslam devleti kurmak olsa da bunu

başaramamıştır. Fakat yaklaşık yirmi beş yıl boyunca kararlılıkla mücadele ederek, halkını eğitmiş, yönlendirmiş ve nihayetinde 1751 yılında vefat etmiştir (Barry, 2000, s. 163). Onun ölümünden sonra, kabileler bu davayı sürdürmek üzere İbrahim Sori'yi lider olarak seçmiştir. Siyasi rakipleriyle yaşadığı çatışmalardan galip çıkan İbrahim Sori, 1776 yılında imam ilan edilmiş. Yeni lider olarak ilk hedefi, İslam toplumunu korumak ve sınırlarını genişletmek olmuştur (Kraydiyyah, 2007, s. 210). Ancak zamanla, Karamoko ve Sori taraftarları arasında ciddi ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Bu ayrılıklar, hareketin gücünü zayıflatmış ve iç çatışmalara, hatta kısa süreli bir iç savaşa neden olmuştur. Bu çatışmalar bazen sönümlense de zaman zaman yeniden ortaya çıkıyor, halkın huzurunu bozuyordu. Bu nedenle, pek çok mücahit ve halktan insan, daha güvenli bölgelere göç etmeye başlamıştır. Yine de bu insanlar gittikleri yerlere İslam devleti kurma idealini de götürmüşlerdir. Bu göç eden topluluklar, geçmişte yaşadıkları tecrübelerden hareketle, liderlik seçiminde “şûrâ” ilkesine dayanan bir yöntem geliştirmişlerdir. “İmam” adı verilen lider, halkın seçtiği dört saygın kişi tarafından belirleniyor ve bu dört kişi bir araya gelerek kendi aralarındaki istişare sonucu uygun bir âlimi aday gösteriyorlardı. Ardından halk, bu adaya toplu şekilde biat ediyordu. Bu yöntemin en ayırt edici yönü, liderin mutlaka şariat bilgisi olan, takvalı, ahlaklı ve halkın güvenini kazanabilecek nitelikte bir âlim olması gerekliliği idi. Liderin sadece teorik bilgiye değil, aynı zamanda pratik hayata dair tecrübeye de sahip olması, topluluğun huzuru için temel bir şart olarak görülüyordu (Barry, 2000, s. 163-164).

Bu cihadî ve ıslahî hareket, yalnızca kendi bölgesinde etkili olmakla kalmadı; aynı zamanda dini ve toplumsal alanda daha büyük etki alanına sahip yeni hareketlerin doğmasına da zemin hazırlamıştır. Bu türden hareketler, hem daha sağlam yapılar kurmayı başardılar hem de etkilerini geniş bir coğrafyada hissettirmişlerdir. Böylece, söz konusu hareket, komşu topluluklarda ortaya çıkan güçlü ıslahî projeler için ilham kaynağı hâline gelmiştir. Bu hareketlerden en dikkat çekici olanlardan biri, Hausaland bölgesinde ortaya çıkan Şeyh Osman bin Fodio hareketidir. Bu hareket, Sokoto Devleti'ni kurarak, İslamî yönetimi bölgesel düzeyde kurumsallaştırmıştır. Bir diğeri, Nijer havzasında büyük bir İslamî oluşuma öncülük eden Şeyh Ahmadu Lobbo'nun Masina hareketidir. Yine Batı Afrika'nın iç kesimlerinde, el-Hâc Ömer Tall'in başlattığı ıslah ve tecdîd (yenilenme) hareketi, bu genel dinî uyanış sürecinin devamını teşkil etmiştir. Bu büyük hareketlerin tümü, Batı Afrika halklarının İslam'a olan bağlılığını pekiştirmiş, dini kimliği ve kültürel aidiyeti derinleştirmiştir. Bu sayede, İslam sadece bireysel bir inanç olmaktan çıkıp, toplumsal ve siyasal düzeni şekillendiren bir medeniyet projesi hâline gelmiştir. Öte yandan, Batı Afrika bölgesinde daha az bilinen ancak etkili olmuş başka birçok ıslahî hareket de ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Şeyh Malik Sy'nin hareketi, Fakih Süleyman Bal ve ardından gelen Fakih Alfa Abdülkadir'in önderliğindeki ıslah çabaları, Şeyh Maba Diakuba'nın İslamî hareketi, Şeyh Fodi Kaba

Doumbouya'nın cihadî girişimi, Şeyh Muhammed lamîn Dramé'nin cihadî girişimi ve Şeyh Ahmed Bamba'nın direniş ve tasavvuf merkezli hareketi sayılabilir (Mehdi, 1998, s. 545-589).

Her ne kadar bu İslamî sultanlıkların ve cihadî-ıslahî oluşumların bir kısmı görece kısa sürede tarih sahnesinden silinmiş olsa da bu mücahit âlimlerin başlattığı mücadele, Batı Afrika halklarının tarihinde kalıcı ve derin bir iz bırakmıştır. Söz konusu cihad, sadece İslam'ın yayılmasını değil; aynı zamanda sömürgecilik öncesi ve sonrası dönemde halkların direniş ruhunu, bilinç düzeyini ve kolektif hafızasını da şekillendirmiştir.

Sonuç

İslam'ın Batı Afrika'ya yayılması sadece askerî fetihlerle sınırlı kalmamış; barışçıl ticaret yolları, kültürel alışverişler, ilim merkezleri ve tasavvufî hareketler aracılığıyla çok boyutlu bir medeniyet hamlesine dönüşmüştür. Başlangıçta Habeşistan'a hicret eden sahabelerle atılan bu ilk adımlar, zamanla büyük cihad hareketleriyle güçlenmiştir, İslamî devletlerin kurulması ve ilim merkezlerinin teşekkülüyle bölge halklarının yaşamında derin izler bırakmıştır. Emevi komutanı Ukbe bin Nafi ve onu takip eden İslam valileri ile emirlerinin çabaları, Kuzey Afrika'daki Berberî kabileleri arasında İslam'ın yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Sahra Çölü'nün doğu ve batı sınırlarındaki halkların Müslüman olması, Batı Sudan bölgesine İslam'ın geçişinde temel ve hazırlayıcı bir adım olmuştur. Bu erken dönemde İslam, Arap tüccarların ve göçebelerin vesilesiyle Batı Sudan'a giren İslam, ticaret ve ekonomik ilişkiler aracılığıyla bölge halklarıyla tanışmış ve barışçıl yollarla yayılmıştır. Bu süreç sadece dini bir değişim değil, aynı zamanda bölgenin kültürel, sosyal ve siyasi yapısında dönüşümler yaratmıştır. İslam'ın getirdiği yeni hukuk sistemleri, eğitim anlayışı ve değerler Batı Sudan toplumlarının gelişiminde önemli rol oynamış; ticaret yolları üzerindeki etkisi sayesinde farklı topluluklar arasında dayanışmayı artırarak birleştirici bir unsur olmuştur. Özellikle 5. hicri yüzyılın ortalarında Murabıtlar'ın Gana Krallığı'na girişi, bölgenin İslam tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Böylece İslam, Batı Afrika'nın tarihsel, kültürel ve sosyo-politik yapısını şekillendiren temel faktörlerden biri haline gelmiştir.

18. yüzyılda, Şeyh Osman bin Fodio, Ahmađu Lobbo, el-Hâc Ömer Tall ve Samori Turé gibi öncü liderlerin başlattığı dinî ıslahat ve cihad hareketleri, Batı Afrika'da İslamî kimliğin derinlemesine yerleşmesini sağlamış; toplumsal dayanışmayı artırmış ve halklar arasında yeni bir bilinç seviyesinin doğmasına öncülük etmiştir. Aynı zamanda bu hareketler, Batı Afrika toplumlarında sömürgecilik karşısı bir direniş ruhunun yeşermesine zemin hazırlamış; dinî motivasyonun, siyasal ve sosyal direncin temel dinamiği hâline gelmesini mümkün kılmıştır.

Dolayısıyla İslam'ın Batı Afrika'daki yolculuğu, sadece bir dinin yayılması değil, aynı zamanda insanlık tarihinde eşine az rastlanır bir kültürel, ilmî ve toplumsal dönüşüm hareketidir. Bu süreç, kıtanın kimliğini şekillendirmiş, halklar arasında birlik duygusunu güçlendirmiş ve Batı Afrika'yı

İslam dünyasının ayrılmaz bir parçası hâline getirmiştir. Günümüzde Batı Afrika'da gözlemlenen İslamî yapılar, sosyal normlar, kültürel gelenekler ve toplumsal hafıza, bu tarihî tecrübenin canlı bir mirası olarak varlığını sürdürmektedir. İslam'ın Afrika'daki serüveni, insanlık tarihinde inanç, medeniyet ve dayanışmanın en etkileyici ve ilham verici örneklerinden biri olarak değerlendirilmeye devam edecektir.

Kaynakça

- Al-Fanoos, U. (2002). *Devri'l Hukukâ es-Sudânîyyîne fî Neşri'l İslami fî ğarbi İfrikîyye*. [Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Bağdat Üniversitesi].
- Bâ, A. (1984). Jacques Daget, *L'Empire peul du Macina (1818–1853)*. Nouvelles Editions Africaines, Abidjan.
- Barry, O. (2000). *Cuzûru'l Hadâretü'l-İslâmiyye fî'l ğarbi'l Afrikâ*. Dâru'l-Emîn, 1. bsk, Kahire.
- Bazina, A. (2010). *İntişarü'l-İslami fî Afrikîya cenûba-s sabrâ*. nşr Dârü'l Kütübü'l Vataniyye, Bengazi, Libya.
- ed-Dercînî, A. (ts.). *Kitâbü Tabakâti'l-meşâ'ib bi'l-Mağrib*. (thk. İbrahim Tallay), Matbaatu'l-ba'as, Cezayir.
- el-Bekrî A. (2003). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. (thk. Cemal Talebe), Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut.
- el-Cemel, Ş. (1979). *el-Hadâretü'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyyeti fî Ğarbi İfrikîyye*. *ed-Dirâsâtü'l İfrikîyye Dergisi*, 8.
- el-Feytûri, A. (1998). *Dirâsât fî-Târib-Şarki-İfrikîyye ve Cunûbi's-Sabrâ*. Daru'l-Kütüb el-Vataniye, Bingâzi.
- el-Garbî, M. (1982). *Bidâyetü'l-Hükümü'l Mağribî fî's-Sudânî'l Garbî*. Müessesetü'l-haliç li't-tibaa ve'n-neşr, Kuveyt.
- el-İlûrî, Â. (2014). *el-İslâm fî Nijîryâ ve Osmân b. Fûdî el-Fûlanî*. Mektebetü'l İskenderiyye, Mısır. .
- el-Makrîzî, T. (2006). *el-İlmâm bi-ahbâri men bi-arşî'l-Habeşe min mülûki'l-İslâm*. (thk. Abdunnaîm Zeyfî Osman Abdunnaîm), el-Mektebetü'l Ezheriyye lit-Turas, Kahire Üniversitesi, Kahire.
- Es-Seyyid, M. (2006) *Târîhu Afrikîyye el-Kadîm ve'l Hadîs*. Müessesetü şebabu'l cami'a, İskenderiye, Mısır.
- es-Süyûtî, C. (199). *Ref şe'n el-Hubşân, thk Muhammed abdülvebbab Fażl*. Ezher Üniversitesi, Kahire.
- Guidiera, A. (2015). *Mevsuâtu Târîhu Mali*. Müessesetü Guidiera lit'-Terbiye ve'l-buhûs et-Târîhiyye, Bamako.
- İbn Hişâm, A. (1990). *es-Sîretü'n-nebeviyye*. (thk. Ömer Abdusselam Tedmuri), Darü'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut.
- İbn Hurdâzbih, U. (1889). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Mektebetü'l-müsennâ, Bağdat.
- Ka't, M. (2014). *Târîhu'l-Fettaş*. (thk. Adam Bamba), Müessesetü'r-Risale Naşirun, Beyrut.
- Maiga, H. (2004). *et-Târîhu'l İslami fî Ğarbi Afrikîya*, *Kırâât Afrikîyye Dergisi*, 1.
- Maiga, M. A. (2021). *تنديد الإستعمار في الشعر العربي من الغرب الإفريقي*. *Academic Knowledge*, 4(2), 153-163.
- Maiga, M. A. (2022). 12. ve 15. yüzyılda El-Ezher'e ilmî yolculuklar ve bunun batı afrika'daki bilimsel gelişmeye etkisi". *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 15(Aralık 2022), 389-409. <https://doi.org/10.47502/mizan.1095912>.
- Maiga, M. A. (2024). Arabic poetry in Timbuktu during the 19th and 20th centuries: a model study. *Uluslararası Dil Edebiyat Ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 399-416. <https://doi.org/10.37999/udekad.1482942>.
- Makâdîm A. (2018). *el-Medârisü'l-İlmiyye ve Devruha's-Siyasî ve's-Sakâfî fî's-Sudânî'l Ğarbi (Mali-Songay) 13-16*. [Yayımlanmış Doktora tezi, Vehrân Üniversitesi].
- Mehdi, R. (1998). *Hareketü't-Ticare ve'l İslâm ve't Ta'lîmü'l İslâmî fî Ğarbi İfrikîyye kable'l-isti'mar ve âsârüha'l-hadâriyye*. Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Riyad.
- Seyyid A. (2019). *El-Askîya Muhammed et-Ture (897-935 b) (1493-1530 m) min hilâli kitabey Târîhu'l-Fettâs ve Târîhu's-Sudân*. [Yüksek Lisans Tezi, Djilali Bounaama Üniversitesi].

- Şevki, A. (1996). *Târibü'l-Müslimin fi Afrikiya ve Müşkilâtühüm*. Dârü's-Sekâfe, Kahire.
- Şuş, M. (2016). Mukâvemetü'l-Hac Ömer (1840-1864). *Dirassat İfriquiaa dergisi*, 5, Cezayir.
- Tarhan, İ. (1970). *İmbraturiyetü Gana el-İslamiyye*. el-Heyel-Misriyye'l-Âmme li't-Telif ve'n-Neşr, Kahire, 1970.
- Thomas W. (1971). *ed-Da've ile'l-İslâm*. (trcm. Hasan İbrahim, Abdülmecid Abidin, İsmail Necavi), Mektebetü'n-Nahda el-Misriyye, Kahire.
- Zabâdiye, A. (1971). *Memleketü Songay fî Abdi'l-Askıyyîn (1493-1591)*, eş Şeriketü'l-Vataniye li't-Tibaa ve'n-Neşri ve't-Tevzi, Cezair.
- Zehiyye, B. (20169). *Hareketü Ömer el-Fâtî ve devruhu fî Ğarbi İfrikiyye bilâle'l-Karni't-Tasi' Aşr el-Miladi*. [Yüksek Lisans tezi, Djilali Bounaama Üniversitesi].
- Zekî, A. (t.s). *el-İslâm ve'l-müslimûn fî ğarbi İfrikiya*. İslami İlimler Enstitüsü'nde verilen bir grup konferans, Matbaat Yusuf, Kahire.
- Zihni, İ. (1988). *Cihâdü'l-Memâlikü'l-İslamiyyeti fî ğarbi Afrikiya didde'l-İsti'mâre'l-Faransi (1850-1914)*. Dâru'l Merrih, Riyad.